

3. ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΔΥΤΙΚῃ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΙ

Ἐπειδὴ ἡ προσοχή μου ἐστράφη εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, ἵνα ἐπιτύχω τὴν γεφύρωσιν τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ, ὃν ἐπίστωσεν ἐκεῖ ὁ Heurtley, μετὰ τοῦ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων, ὃν ἐβεβαίωσα παρὰ τὴν Ἐράτυραν καὶ παρὰ τὴν Φλώριναν (Πρακτ. 1930 74 ἐξ. 1931, 55, ἐξ., ΑΕ 1932, 48) καὶ ἀλλαγῇ (Πρακτ. 1932, 44), ἐξηκολούθησα καὶ ἐφέτος τὰς ἐρεῦνας μου, πρὸς ἀνάλογον τὸν σκοπὸν. Τὸ μὲν ἐπανέλαβον τὴν ἀνασκαφὴν τῆς πυρπολημένης πόλεως τῆς Φλωρίνης δηλ. τῆς «Ἡρακλείας τῆς ἐπὶ τοῦ Λύκου» (Dittenberger, Sylloge³ 762, 35) τουτέστιν τοῦ Λύκου¹ (ὅθεν ἡ Λύκος καὶ οἱ Λυγκῆσαι), ἔνθα πρόκειται ἡμῖν ἄλλη Πομπηία, τὸ δὲ διέδραμον μέγα μέρος τῆς χώρας, ἵνα ἀνεύρω ἢ φρούρια ἢ «πόλεις» ἥτοι κώμας, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ συμβάλωσιν εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος περὶ τοῦ χαρακτηρος καὶ τῆς ἀδιασπάστου συνεχείας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας. Τὸ παράδειγμα τῶν εὐρημάτων τῆς Τρεμπένιστας (Ἀρχ. Ἐφ. 1927 - 8, 41 ἐξ.) δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε μεμονωμένον, μήτε νὰ περιορίζηται εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα π.Χ., ἀφ' οὗ μάλιστα οἱ ἔπειτα χρόνοι ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν βαθμιαίαν πρόοδον καὶ τὴν μεγάλην ἀκμὴν τῆς χώρας καὶ τὴν ἔπειτα σχέσιν μετὰ τοῦ νοτιωτέρου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ εὐρεσις κωμῶν ἢ πόλεων δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἄμεσον ἀνασκαφὴν αὐτῶν, ἀλλ' εἰς τὴν βεβαίωσιν τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἀδρᾶς χρονολογίας αὐτῶν, μὲ τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νὰ πιστωθῇ μὲν ὁ ἀρχαιολογικὸς πλοῦτος τῆς χώρας καὶ ἀγάγῃ εἰς ἑξαναγκασμὸν τοῦ κράτους νὰ λάβῃ διοικητικὴν ἀρχαιολογικὴν μέριμναν περὶ αὐτῆς, ὥς δὲν ἔπραξεν ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε, εὐρεθῇ δὲ καὶ ἀρχαιολογικὸς τις κρῖκος συνδέων τοὺς παλαιότερους χρόνους μετὰ τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ καλύπτων τὸ κενὸν τῶν κλασσικῶν χρόνων ἐν Μακεδονίᾳ.

Διὰ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Φλωρίνης ἐτύχομεν γενναίας ἐπικουρίας παρὰ τοῦ δήμου τῆς πόλεως τῆς Φλωρίνης, δι' ἣν ὁ ὑπουργὸς τῆς παιδείας καὶ τῶν θρησκευμάτων ἐξέφρασε τὴν εὐαρέσκειάν του· καὶ ἡμεῖς δ' ἐπαινοῦμεν τὴν ἀπόφασιν τοῦ δήμου καὶ ἐκφράζομεν εὐγνωμοσύνην πρὸς τε τὸν κ. Δήμαρχον καὶ πρὸς σύμπαντας τοὺς κ.κ. Δημοτικοὺς συμβούλους ὥς καὶ πρὸς τὸν κ. Νομάρχην διὰ τὴν πατριωτικῶς φιλόστορα ἀντιλήψιν τοῦ ἔργου ἡμῶν.

¹ Ὁ Λύ(γ)κος ποταμὸς πρέπει νὰ εἶνε ὁ διαρρέων τὴν Φλώριναν καὶ παραρρέων τὸν λόφον, ἐφ' οὗ ἡ πυρπολημένη πόλις. Ὁ διαρρέων τὸ Μοναστήριον (Βιτώλια), ἔνθα τοποθετεῖται κατ' ἄλλους συλλογισμοὺς ἡ Ἡράκλεια, λέγεται Ἐριγών. Πλείονα περὶ τούτου προσεχῶς ἐν τῇ Ἀρχ. Ἐφημ.

Μετὰ βραχεῖαν παραμονὴν ἐν Φλωρίνῃ κατέλιπον τὴν ἐποπτεῖαν τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας ἀποσταλέντα ἐπιμελητὴν τῶν ἀρχαιοτήτων κ. Μπακαλάκην, ὅστις ἐξετέλεσε τὸ ἔργον ἐπιμελῶς καὶ φιλοτιμίως, μοὶ ὑπέβαλε δὲ τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην ἔκθεσιν.

1) Ἄνω Κλειναὶ (Κλέσταινα).

Ἐπιτυχὼν διὰ τῆς ἀναθέσεως τῆς ἐποπτείας τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Φλωρίνης εἰς τὸν Μπακαλάκην ἐλευθερίαν κινήσεων, μετέβην βορειότερον τῆς Φλωρίνης εἰς τὸ χωρίον Ἄνω Κλειναὶ (Κλέσταινα) (Ἀθηνᾶ 1913, 438), κείμενον κατὰ τὴν ἐκ τῆς πεδιάδος καὶ τῆς ὁδοῦ Φλωρίνης - Μοναστηρίου εἴσοδον πρὸς δυσμὰς εἰς μικρὸν μυχόν, οὗτινος τὸ ἔνδον ἄκρον κατέχει τὸ χωρίον Μπουφι.

Τὴν πεδιάδα τῆς Λύγκου καὶ τὸν μυχὸν καὶ τὰ παρακείμενα ὄρη τῆς σειρᾶς τοῦ Βαρνοῦντος κατοπτεύει ὑψηλὸς δασώδης κῶνος «Καλὲς» ὑπερκείμενος τοῦ χωρίου Ἄνω Κλεινῶν καὶ ἀναβατὸς ἀπὸ τοῦ χωρίου, ἀπότομος δὲ πρὸς δυσμὰς, πρὸς τὸ Μπουφι.

Ἡ κορυφὴ τοῦ κῶνου Καλὲς ἔχει μικρὸν τεῖχος ἀσβεστόκτιστον, κακῶς σφζόμενον, ἔχον εἴσοδον πρὸς ἀνατολάς, ἑλλεῖπον δὲ (πλὴν μικροῦ τοιχείου) πρὸς δυσμὰς, ἔνθα ὁ τόπος εἶνε ἀπότομος. Κατὰ τὸ μέσον τῆς κορυφῆς ἀνοίγεται τεχνητὸν κοίλωμα μέγα, ἔνθα ἐπεχείρησα σκαφὴν μεταξὺ τῶν ῥιζῶν τῶν ἀγρίων δένδρων, χωρὶς νὰ εὗρω πυθμένα. Πιστεύω, ὅτι πρόκειται περὶ δεξαμενῆς διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν φρουρῶν τοῦ ὀχυρώματος. Συνήντησα πολλὰς κεράμους, ὀλιγωτέρας ὀπιὰς πλίνθους, ἐλάχιστα δὲ ὄστρακα ἀγγείων ἀχαρᾶκτηρίστα. Τὸ σύνολον κτίσμα εἶνε βυζαντιακῶν χρόνων καὶ ἴσως εἶνε ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ (πρβλ. τὸν δυτικώτερον Γέρμαν ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν Προκ. κτισμ. IV 4 = V 445 καὶ μεταφραζόμενον Ἄγιον Γερμανόν, εἰ καὶ ὁ Ἅγιος οὗτος ἡγίασε μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν).

Κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ χωρίου ἀνάβασιν πρὸς τὸν Καλὲν ἐπὶ προβαθμίδος τοῦ βουνοῦ εἰς θέσιν Μαναστηράκι εὗρον τὰ λείψανα μικρᾶς κώμης, ἥς τὰ ἄκρα ἀναχώματα δηλοῦσιν ἴσως, ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν ἀκραιῶν οἰκιῶν, παχύτεροι καὶ τυφλοὶ ποτε ὄντες, ἦσαν συνεχεῖς καὶ ἀπετέλουν τεῖχος ἔρυμα τῆς κώμης. Ἦνοιξα ἐντὸς τῶν ἀγρῶν τάφρους τινὰς καὶ εἶδον καλῶς σφζομένους τοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν, ὧν τὰ ὑψηλότερα μέρη θὰ ἦσαν ἐκτισμένα δι' ὀμῶν πλίνθων διαλυθεισῶν καὶ παρασχοῦσῶν τὸ χῶμα εἰς τοὺς νῦν ἀγρούς. Θραύσματα κεράμων καὶ πίθων μετὰ παχέων ἐπιπέδων ἢ ἁλλοίων χειλέων εἶνε πολλὰ. Ἐπίσης ἀγγείων τεφροῦ ἢ ἄλλου πηλοῦ καὶ τινα μετ' ἐντύπων κοσμημάτων ἑλληνιστικῶν καὶ ῥωμαϊκῶν χρόνων. Εὗρέθησαν καὶ τινες χειρόμυλοι. Ἐν νόμισμα χαλκοῦν εὗρεθὲν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας εἶνε τοῦ Κασσάνδρου (316-

297) καὶ δεικνύει κεφαλὴν Ἡρακλέους ἐν λεοντῇ πρὸς δεξιὰ, ὅπισθεν δὲ ΒΑΣΙΛΕΩΣ] ἄνω, ΚΑΣΣΑ[ΝΔΡΟΥ] κάτω, ἐν μέσῳ νεαρὸν ἵππεά βαίνοντα πρὸς δεξιὰ, ὑπὸ τὴν γαστέρα τοῦ ἵππου Λ καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἄστέρα. Ἰσως πρόκειται ἡμῖν πολίχνη ἔξ ἑκείνων, ὧν «οἰκήτορας ἀπέφηνε» τοὺς Μακεδόνες ὁ Φίλιππος (Ἀρριαν. 7, 9, 2).

2) Πέτραι (Πέτεροσκο).

Μετὰ τὰς Ἄνω Κλεινὰς μετέβην ἐκ τῆς Λύγκου πρὸς Ν. εἰς τὴν Ἑορδαίαν εἰς τὸ χωρίον Πέτραι (Πέτεροσκο), κείμενον εἰς τὰ βόρεια τῆς Ἑορδαίας παρὰ τὴν δμῶνυμόν του μικρὰν λίμνην δυτικῶς τῆς λίμνης τοῦ Ὀσιτρόβου (Ἀρνίσσης). Τὸ Ἀμύνταιον (Σόροβιτς ἢ Σοροβίτσοβο πρότερον), ἔνθα ὁ σταθμὸς τοῦ σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης - Φλωρίνης - Μοναστηρίου, κεῖται πρὸς νότον πλησίον τῆς λίμνης τῶν Πετρῶν.

Τὸ χωρίον Πέτραι κεῖται ἀκριβέστερον ὑπὸ τὸν νότιον πόδα ὑψηλοῦ κώνου Λίλικ καλουμένου καὶ παρεκτεινομένου διὰ ταπεινοτέρων λόφων πρὸς βορρᾶν μὲν μέχρι τοῦ στενοῦ τοῦ Γκορνιτσόβου (Κέλλη νῦν), δι' οὗ διέρχεται ἡ Ἐγνατία, ἄγουσα ἐκ τῆς πεδιάδος τῆς Λύγκου εἰς Ἑδεσσαν, πρὸς δυσμὰς δὲ μέχρι τῶν στενῶν Κιρλί - δερβὲν τῆς Μπανίτσης (Βεύης νῦν), δι' ὧν εἰσέρχεται τις ἐκ τῆς Λύγκου εἰς Ἑορδαίαν. Τὸ πρῶτον στενὸν εἶνε δυσχερέστερον καὶ ἐπιμηκέστερον, ἐπειδὴ ἑξακολουθεῖ καὶ ἀνατολικώτερον τοῦ κώνου Λίλικ, ὅπισθεν δηλ. τῶν βραχῶδων λόφων τῶν ἐκτεινομένων ἀμέσως πρὸς βορρᾶν τῆς λίμνης τοῦ Ὀσιτρόβου (Ἀρνίσσα νῦν), ἣν ταυτίζω πρὸς τὴν Βεγοροῖτιν. Ὑπὸ τοὺς λόφους τούτους κατὰ τὴν βορείαν ὄχθην τῆς λίμνης διέρχεται νῦν ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ· πρὶν ὅμως κατασκευασθῇ αὕτη, δὲν ὑπῆρχεν ἄλλη ὁδὸς αὐτόθι, οὔτε θάραξι νῦν, τῶν βράχων ὄντων ἀπορρώγων. Αὐτὸ δὲ τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ μέρος τῆς νοτίας ὄχθης τῆς λίμνης ταύτης διὰ τὸ βραχῶδες καὶ ἀπότομον τῶν ὄχθων. Ἀνατολικώτερον τῆς λίμνης ὑπάρχει ὄρεινὴ δύσβατος ὁδός, ἣν ἀντικαθιστῶσι νῦν διὰ κατασκευαζομένης ἐκεῖ ἀμαξιτοῦ. Ὡστε ὁ ἐρχόμενος ἔξ Ἑδέσσης καὶ κεντρικῆς Μακεδονίας ἠδύνατο νὰ εἰσέλθῃ ἐντεῦθεν εἰς Ἑορδαίαν, ἂν ἦτο εὐζωνος· ἂν ὅμως ἦτο ὀπλιτικὸς στρατός, ὥς ἡ βαρεῖα Μακεδονικὴ φάλαγξ, θὰ εἶδε νὰ βαδίσῃ διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Κέλλης (τῆς ἔπειτα Ἐγνατίας) ὅπισθεν τῶν βορείως τῆς Βεγοροῖτιδος λόφων. Δὲν ἦτο ὅμως ἀνάγκη νὰ προχωρήσῃ μέχρι Γκορνιτσόβου καὶ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Λύγκον, ὥς ἐβάδισεν ὁ Περδίκκας μετὰ τοῦ Βρασίδου (Θουκ. 4, 83, 124, 127)¹ ἵνα ἐκεῖθεν εἰσέλθῃ διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Βεύης

¹ Ὁ Ἀλέξανδρος (Ἀρριαν. 1, 7, 5) ἐκ τῆς Δασσαρητίας· ἄγων δὲ παρὰ τὴν Ἑορδαίαν τε καὶ τὴν Ἑλιμῶτιν καὶ παρὰ τὰ τῆς Στυμφαίας καὶ Παραναίας ἄκρα ἐβδομαῖος ἀφικνεῖται εἰς Πέλινναν τῆς Θεσσαλίας. Ὁ Ἀρριανὸς δὲν εἶνε σαφὴς ἐνταῦθα, ἐπειδὴ

εἰς Ἑορδίαν· ἐπειδὴ ὁ λόφος Λίλικ καὶ οἱ δυτικοὶ πόδες τῶν βορείως τῆς Βεγορρίτιδος λόφων καταλείπουν μεταξὺ δίοδον ἐκ τῆς Ἑγνατίας πρὸς τὴν λίμνην καὶ τὸ χωρίον τῶν Πετρῶν, ὥστε διὰ τῆς διόδου ταύτης εὐρίσκειτο τις ἐντὸς τῆς Ἑορδίας.

Τοιαύτης οὔσης τῆς σημασίας τῆς διόδου ταύτης, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ληφθῇ φροντίς πρὸς ὁχύρωσιν τοῦ στενοῦ συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν πρωίμων ἱστορικῶν χρόνων τῆς Μακεδονίας, ὅτε αἱ φυσικαὶ περιοχαὶ αὐτῆς, οἷα ἡ Ἑορδία, ἀνεξάρτητα κράτη ἀποτελοῦσαι, ἦσαν ἡναγκασμέναι νὰ ὁχυρῶνται τὰς πύλας (εἰσβολὰς Θογκ.) αὐτῶν (πρβλ. *Forschungen und Fortschritte* 1932, σ. 201). Ἀληθῶς δὲ ἐπὶ τῆς κορυφῆς Λίλικ ὑπάρχει ἰσχυρὸν καὶ εὐρὺ ἐπίμηκες ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον τεῖχος ἐκ μεγάλων ἀνωμάτων λίθων ἄνευ ἀσβέστου ἡρμοσμένων κατ' ἀρχαῖον τρόπον, ὥστε, βοηθούσης καὶ τῆς μεγάλης φθορᾶς καὶ ῥήξεως τῶν λίθων, νὰ εἶνε πιθανώτατον, ὅτι εἶνε πανάρχαιον τὸ τεῖχος· πάχ. 2.20. Διατέμνεται κατὰ μήκος ὑπὸ βραχῶδους κτενός, σφύζεται ὀλίγον μόνον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ ἀφανίζεται πρὸς ΝΑ εἰς τὸ κάταντες. Λεῖψανα κτισμάτων 2-3 σφύζονται μόνον παρὰ τὸ βόρειον ἄκρον. Τὰ χρώματα ἀπεπλύθησαν· ὅπου δ' ἐν τοῖς κοίλοις ὑπάρχουσι καὶ ἔσκαψα, συνήντησα μόνον ἐρυθρὰν παρθένον γῆν. Πρέπει λοιπὸν ὄντως νὰ εἶνε τὸ φρούριον λίαν παλαιόν, ὥστε πλὴν τινων ἀποτετριμμένων κεράμων νὰ ἔχουν ἀφανισθῇ τὰ λείψανα τῆς χειροτεχνίας τῶν ἀνθρώπων ὁμοῦ μετὰ τῶν χωμάτων τοῦ πάλαι ποτὲ ἐδάφους.

Ἐρρήθην ἀνωτέρω, ὅτι ἀνατολικῶς τοῦ Λίλικ εἶνε ἡ στενὴ κοιλάς, δι' ἧς ἄγει ἐκ τῆς Ἑγνατίας ὁδὸς πρὸς τὴν λίμνην καὶ τὸ χωρίον Πέτραι. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κοιλάδος κρασπεδοῦται ὑπὸ ἄλλου βραχῶδους λόφου, ὅστις εἶνε συνέχεια τῶν ὄρειων σχηματισμῶν τοῦ Ὀστρόβου, αἵτινες πρὸς νότον μὲν ἔχουσι τὴν ὁμώνυμον λίμνην (τὴν Βεγορρίτιν), πρὸς βορρᾶν δὲ τὴν Ἑγνατίαν, ἧς ὑπέρεκειται ἐν τινι σημείῳ τεῖχος καλῶς εἰς ὕψος σφζόμενον, ὅπερ εἶδον ἐκ τῆς ὁδοῦ, ἀλλὰ δὲν ἐπεσκέφθην. Δὲν πρόκειται ὁμως περὶ τούτου νῦν. Πρόκειται περὶ τῆς παραφυάδος, ἣτις κλείει πρὸς ἀνατολὰς τὴν δίοδον τῶν Πετρῶν. Ἡ βραχῶδης αὕτη παραφυὰς ἔχει ἐπίσης μέγα φρούριον, οὗτινος οἱ δυοὶ βραχίονες ἄρχονται ἀπὸ τῆς λίμνης τῶν Πετρῶν (ὁ βόρειος ἀπὸ τῆς καταβόθρας τῆς λίμνης), καὶ ἀκολουθοῦντες ἐκάτερος φυσικὴν ῥάχιν ἐνοῦνται γωνιωδῶς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, ἀποκλείοντες κοίλην χοάνην τρίπλευρον. Ἡ τρίτη πλευρὰ ἀντὶ τεύχους εἶνε ἡ λίμνη. Κατὰ

εἶνε ἀόριστος ἡ ἔκφρασις διὰ τῆς παρὰ. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Αἰγίου, Ἑορδὸς ἀνὴρ, γινώσκων καλῶς τοὺς τόπους, θὰ ἦτο ἐνταῦθα σαφέστερος. Νομίζω μόνον, ὅτι ἡ εἰσβολὴ εἰς Θεσσαλίαν ἐγένετο διὰ Καλαμπάκας καὶ ἡ ὅλη πορεία ἐντεῦθεν τοῦ Βοίου (ἀνατολικῶς), εἴτε διὰ μιᾶς ὁδοῦ εἴτε διὰ πλειόνων βαδίζοντος τοῦ στρατοῦ διηρημένου καὶ τείνοντος πρὸς Καλαμπάκην (Αἰγίνιον).

τὸ μέσον τῆς χοάνης ἢ ὑψηλότερον εἶνε διατείχισμα ἐνοῦν τὰ δύο σκέλη καὶ ἀποκλείον τὸ ὑψηλότερον ἥτοι τὸ πρὸς τὴν κορυφὴν μέρος τοῦ τριγώνου. Παρατηρεῖται ὅμως τὸ ἐξῆς παράδοξον, ὅτι τὸ τεῖχος κάτω μὲν τοῦ διατειχίσματος εἶνε ὥς καὶ τὸ τοῦ Λίλικ (πάχ. 2.50) ἄνευ ἀσβέστου διὰ μεγάλων λίθων, ἄνω δὲ τοῦ διατειχίσματος ὥς καὶ αὐτὸ τὸ διατείχισμα εἶνε δι' ἀσβέστου ἐκτισμένον. Καὶ τοῦτο μὲν τὸ μέρος σφίζεται εἰς ὕψος καὶ ὑπὲρ τὰ δύο μέτρα, τὸ δὲ κάτω μόλις εἰς μίαν σειρὰν λίθων ὑπὲρ τὸ βραχῶδες ἔδαφος. Λίθοι ὅμως παράκεινται ἔξω τῆς κτιστῆς γραμμῆς. Ἡ κατάστασις αὕτη ἐξηγεῖται διὰ τῆς πείρας, ἣν ἔχομεν ἐξ ἄλλων φρουρίων τῆς Μακεδονίας, ἐπειδὴ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ τῆς Πέλκας καὶ τὸ τῆς Σελίτσης (Κτίσματα) καὶ εἰς τὸ τῆς Δέβρης (Ἀναρράχης). Ἐκ τούτων τὸ μὲν τῆς Πέλκας πιθανολογεῖται ὡς αὐτὸ τοῦτο τὸ Πέλεκον, τὸ ὁποῖον ἀποδίδει ὁ Προκόπιος (κτίσμ. IV 4 = V 445) εἰς τὸν Ἰουστινιανόν, εἰς δὲ τὸ τῆς Ἀναρράχης εὐρέθῃ ἐπὶ τῶν χωμάτων νόμισμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὡστε εἶνε πιθανώτατον, ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐχρησιμοποίησε καὶ τούτου τοῦ παλαιοῦ φρουρίου τὸ ἀνώτατον μέρος, ὅπερ ἀνέκτισε λαβὼν τοὺς λίθους ἐξ αὐτοῦ τούτου, ὥστε νὰ καταβιβάσῃ τὸ ὕψος αὐτοῦ μέχρι σχεδὸν τοῦ ἐδάφους. Ἄν δ' ἔμεινε μία ἢ δύο πον σειραὶ ἐπαλλήλων λίθων, ἴσως ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρχον χώματα μέχρι τοῦ ὕψους αὐτῶν, οἱ δ' ἄνθρωποι ἐλάμβανον μόνον τοὺς φανεροὺς λίθους. Ἐντὸς τοῦ Ἰουστινιανείου περιβόλου ὑπάρχουσι καὶ χώματα καὶ λείψανα κτισμάτων καὶ ἐκκλησία, ὑποκάτω ὅμως ἐν τῇ χοάνῃ εἶνε γυμνὸς νῦν ὁ βράχος καὶ πιθανῶς τὸ μέρος τοῦτο ἦτο καταφύγιον τῶν κτηνῶν, ὥς συμβαίνει καὶ εἰς τὸ μέγα φρούριον τῆς Ἐρατύρας διμερὲς ἐπίσης ὃν ἔκπαλαι¹.

Τὸ φρούριον τοῦτο ἐπιβλέπει ἀσφαλῶς τὴν ἐκ τῆς Ἐγνατίας εἰσβολὴν πρὸς τὴν λίμνην καὶ ἐπομένως εἰς τὴν Ἑορδίαν. Δὲν βλέπει ὅμως τὴν Ἐγνατίαν, ἥτις ὡς φυσικὴ ὁδὸς ὑπῆρχε βεβαίως καὶ πρὸ τῶν χρόνων, καθ' οὓς διεργυνθμίσθη ὡς Ἐγνατία ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Πολυβίου (120 π.Χ.).

Αὐτὸ τοῦτο συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὸ Λίλικ καίπερ ὑψηλότερον κείμενον, διότι βορείως αὐτοῦ ὑπάρχουσι πρὸς τὴν Ἐγνατίαν ἄλλοι λόφοι.

Ἐκ τοῦ Λίλικ ὅμως εἶνε ὁρατὴ ὄχι μόνον ἡ Ἑορδία ἀλλὰ καὶ ἡ πεδιάς τῆς Λύγκου καὶ δυτικῶς ἡ ἐξ αὐτῆς πρὸς νότον εἰσβολὴ εἰς Ἑορδαίαν διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Μπανίτσης (Βεύης). Κεῖται ὅμως αὕτη ἱκανῶς μακρὰν πέραν ὁρειῶν σχηματισμῶν ταπεινοτέρων.

Ἐπὶ χωματῶδους λοφίσκου τῶν σχηματισμῶν τούτων, τοῦ πρώτου ἀπὸ τῆς Ἑορδαϊκῆς πεδιάδος, $\frac{1}{2}$ ὥραν πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου τῶν Πετρῶν, ὑπάρχουσι τὰ λείψανα κώμης Ἑορδαϊκῆς φέροντα τὸ γενικὸν ὄνομα Γραδίστα. Εἰς τὴν ὄφρυν τοῦ λόφου εἶνε ὑψηλότερα τὰ χώματα, καλύπτοντα

¹ Περὶ τούτου πλείονα ἐν τῇ Ἀρχ. Ἐφημερίδι 1932.

γραμμὴν τείχους, οὗ μικρὸν μόνον μέρος ἀπεκάλυψε (2 μ. μήκ.). Εἶνε ἐκ λίθων μετρίου μεγέθους μετὰ πηλοῦ, ἀλλ' ἄνευ ἀσβέστου ἐκτισμένον. πιστεύω δέ, ὅτι ἦτο συνεχὲς τεῖχος ἅμα καὶ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν ἀκραίων οἰκιῶν, ὡς εἶκασα καὶ περὶ τοῦ Μανασθηρακίου τῶν Κλεινῶν, πιστεύω δὲ τὸ αὐτὸ καὶ περὶ ἄλλων κωμῶν μακεδονικῶν. Ἐντὸς ἔσκαψα καὶ εὖρον ὑπὸ τὸ χῶμα τῶν διαλελυμένων ὧμῶν πλίνθων τῶν οἰκιῶν τὰς λιθίνας βάσεις αὐτῶν καλῶς σφωζομένας εἰ καὶ οἱ μεγάλοι σωροὶ λίθων ἐπὶ τῶν ἀγρῶν δηλοῦσιν, ὅτι ἡ καλλιέργεια θὰ κατέστρεψεν ἱκανοὺς τούτων, ὡς συνέβη καὶ ἐν Μανασθηρακίῳ, ὅπου ὅμοιοι σωροὶ ἐσχηματίσθησαν ὑπὸ τῶν γεωργῶν. Ἐκ τῶν δοσιράκων μνημονεύω χεῖλη ἐπίπεδα πίθων, terra sigillata, φαῖα μελαμβραφῇ μετ' ἐκτύπων κοσμημάτων (μεγαρικά), ἀγνῦθας προσέτι τεμάχια χειρομύλων, καὶ ἐν νόμισμα μακεδονικῆς πιθανῶς πόλεως ἐφθαρμένον. Οὐδὲν πρᾶγμα βυζαντιακόν, ὡς οὐδ' ἐν Μανασθηρακίῳ, εἰ καὶ ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Πετρῶν εἶδομεν νομίσματα καὶ μακεδονικὰ καὶ ῥωμ. αὐτοκρατορικῶν χρόνων καὶ βυζαντιὰ προερχόμενα ἐκ τῆς περιχώρου. Διότι εὐρέθησαν δυτικῶς καὶ νοτίως τοῦ χωρίου ὡς καὶ ἀνατολικῶς ἐγγὺς τάφοι, παρελάβομεν δὲ ἐντεῦθεν εἰς Φλώριναν κανθαροειδῆ σκύφον μελαμβραφῇ μὲ ῥαβδωτὴν κοιλίαν δίδωτον, οἰνοχόην στρογγυλόστομον ἐρυθροπῶς βεβαμμένην καὶ ἀβαφεῖς ἐκφυλον μικρὸν lacrimaterium.

Ὁ ἰσοπέδος οὗτος λόφος τῆς Γραδίστας ἔχει πρὸς ἀνατολὰς τρία ὑπάλληλα ἄνθηρα, πρὸς ἃ αἱ κλιτύες σχηματίζονται ἀπότομοι. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν χωμάτων εἶνε πλήρης δοσιράκων ὡς καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου, πιστεύω δέ, ὅτι καὶ τὰ ἄνθηρα ταῦτα ἦσαν μέρη τῆς κώμης ὄχυρά.

Ἡ κώμη αὕτη ὡς καὶ ἡ τοῦ Μανασθηρακίου, ἀνήκουσαι εἰς τοὺς προβυζαντιακοὺς χρόνους, συνεχίζουσι βίον μακεδονικὸν παλαιότερον, ὥστε ἀνασκαπτόμεναι αὐταὶ καὶ τὰ νεκροταφεῖά των δύνανται νὰ δώσωσιν ἀντικείμενα διαφωτιστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἐνδόξων χρόνων τῆς Μακεδονίας, οἷα ἀναζητοῦμεν, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν ἀκόμη.

3) Ἀναρράχη (Δέβρη).

Καθ' ὃν τρόπον τὰ τεῖχη τῆς καταβόθρας τῶν Πετρῶν καὶ τοῦ Λίλικ καὶ εἴ τινα ἄλλα (Ἀθηνᾶ 1913, 435) ἐφρούρουν τὰς βορείας ὑπερβολὰς τῆς Ἑορδαίας, οὕτω ἄλλα ἐφρούρουν τὰς ἄλλας πλευρὰς τῆς περιοχῆς ταύτης. Ἀλλαχοῦ θὰ μνημονεύσωμεν πλειόνων. Ἐφέτος ἡρευνήσαμεν ἐκ τούτων ἐν μόνον, τὸ ὑπὲρ τὴν Δέβρην (Ἀναρράχην). Τὸ χωρίον τοῦτο κεῖται νοτιοδυτικῶς τῆς Πτολεμαΐδος (Καϊλάρ) εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ὄρους καὶ τῆς ὀρεινῆς ἁμαξίτου πρὸς Βλάστην (Βλάτσι), ὑπέρεκται δ' αὐτοῦ βραχάδης κορυφὴ Καστρὶ καλουμένη (ὑψ. 1103 μ.) ἀπότομος πρὸς Α. καὶ Δ, προσιτὴ δὲ ἀπὸ

Β καὶ Ν. Ἡ κορυφὴ αὕτη στεφανοῦται ὑπὸ ἀσβεστοκίστου τείχους (πάχ. 1 μ.) ἔχοντος ἓνα πύργον πρὸς Α, πιθανῶς ἀνὰ ἓνα πρὸς Β καὶ Ν καὶ δι' ἀναδιπλώσεως τοῦ τείχους ἐπίμηκες πρόσκτισμα μικρᾶς ἐκτάσεως πρὸς Δ, ἔχον πύλην κατὰ τὴν Ν. αὐτοῦ στενὴν πλευράν. Πολλαχοῦ τὸ τεῖχος εἶνε κατηδαφισμένον μέχρι τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους, ἐνιαχοῦ (πρὸς Δ) σφύζεται μέχρις ὕψους 2 μ. Ἐντὸς διατηροῦνται ἑρείπια κτισμάτων ἄνευ ἀσβέστου ἐν τοῖς σφωζομένοις τοῦλάχιστον θεμελίοις, ἐγκαταλειφθέντων ποτέ, ὥστε νὰ καταρρεῦσωσιν αἱ στέγαι καὶ νὰ εὐρίσκωνται ἐντὸς τῶν χωμάτων αἱ ἑλληνικῆς μορφῆς κέραμοι αὐτῶν ἐν στρώματι. Πολλοὶ φέρουσι στρογγύλην σφραγίδα, ἐν ᾗ οἶονεῖ πελαργός. Εὐρέθη ὀξυπύθμενος πίθος μετὰ σφαιρικοῦ κατὰ τὸ ἄκρον ἐμβόλου, ἄλλου τὸ στόμιον εὐρὺ μὲ κατακόρυφον χεῖλος, καὶ ἄλλου τὸ πῆλινον κάλυμμα. Τὰ λοιπὰ ὄστρακα εἶνε ἄχροα κοινῆς χρήσεως ἀγγείων, ἀπρόσφορα πρὸς χρονολογίαν ἀλλὰ τροχοποιήτα.

Ἡ ἡλικία τοῦ φρουρίου ἐδόθη ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν Προκόπιον ἔ.ἀ. διὰ νομίσματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ εὐρεθέντος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ ἔχοντος τὸν τύπον Brit. Mus. Catal. Byz. coins I 41, 163, Pl. VI, 11¹.

Ἐπειδὴ εἰς τὸν λόφον τοῦτον εἶχον ἀνέλθῃ ἀπὸ Β, δὲν εἶχον ἴδει παλαιότερα λείψανα καὶ ἡτοιμαζόμεν νὰ διακόψω τὴν ἐργασίαν καὶ ἀπέλθω μετὰ λύπης, ἐπειδὴ δὲν ἔβλεπον τὰς περὶ τῶν ἀρχαίων φρουρίων σκέψεις μου πραγματουμένας. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ Ν ἄκρου τῆς ἀκροπόλεως διέκρινα γραμμὴν τινα ὑποκειμένην καὶ ἀκριβεστέρα ἐξέτασις αὐτῆς ἀπέδειξε λαμπρὸν παχὺν εὐρύτερον περίβολον πολὺ παλαιότερον, διὰ μεγάλων (— 1.50 μ.) λίθων ἄνευ ἀσβέστου ἐκτισμένον. Σφύζεται πού μέχρις ὕψ. 1 μ., περιβάλλων τὸ νότιον μέρος τῆς ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μέχρι πού τοῦ νοτίου ἄκρου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Περαιτέρω δὲν σφύζεται, ἐνιαχοῦ δὲ κατὰ τὰ κρημνώδη μέρη ἴσως δὲν ὑπῆρχε ποτέ.

Σκαφή τις ὀπισθεν σφωζομένου μέρους, ἐνθα ὑπῆρχον ὀλίγα χώματα, ἀπέδωκε παχέα ὄστρακα, ἅτινα φαίνονται τινὰ μὲν προσόμοια πρὸς τὰ τῆς ἀκροπόλεως, τινὰ δὲ ὡς χειροποιήτα.

Πιστεύω, ὅτι μέγα μέρος τῶν ἑλλειπόντων λίθων τοῦ παλαιοῦ τούτου τείχους ἐλήφθη καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τὴν περιτείχισιν τῆς κορυφῆς τῆς Ἀκροπόλεως, ἥτις θὰ εἶχε καθὼς νομίζω, καὶ πρότερον τεῖχος· ἐπειδὴ οἱ διπλοὶ καὶ τριπλοὶ περίβολοι ἦ τὰ διάμεσα τεῖχη εἶνε συνηθέστατα ἐν Μακεδονίᾳ πάλαι, ἐντεῦθεν δὲ κατῆλθον

¹ Πανταχοῦ, ἐνθα χρησιμοποιοῦ νομίσματα ἐξ ἀνασκαφῆς μου μακεδονικῆς, ἀπὴλ-
λαυσα τῆς φιλοφροσύνης τοῦ τε κ. Κωνσταντοπούλου καὶ τῆς κ. Εἰρ. Βαρούχα - Χριστο-
δουλοπούλου, οἵτινες καὶ περὶ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῶν ἐμερίμνησαν καὶ περιγραφὴν
αὐτῶν μοι παρέσχον. Εὐχαριστῶ αὐτοὺς συναδελφικώτατα.

εἰς Θεσσαλίαν (Διμήνι, Σέσκλο) καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα (Ἐννεάπυλον Πελαργικόν).

Ὅτι δὲ καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους συνειθίζοντο τὰ πολλαπλᾶ τεῖχη, θὰ ἐμαρτύρει καὶ μόνος ὁ ῥαῖος ὕμνος τῆς παναγίας Θεοτόκου: «Χρυσοπλοκάτατε πύργε καὶ δωδεκάτειχε πόλις, ἡλιοστάλακτε θρόνε, καθέδρα τοῦ βασιλέως· ἀκατανόητον θαῦμα, πῶς γαλουχεῖς τὸν δεσπότην;», ἀλλὰ ὑπάρχουσι καὶ τειχικοὶ περίβολοι νεωτέρων βυζαντιακῶν χρόνων ἀποδεικνύοντες ταῦτο, οἷοι οἱ στεφανοῦντες τὸν χλοερὸν λόφον ὑπὲρ τὸ Ἐμπορίον. Τοῦτο κεῖται ἡμίσειαν ὥραν δυτικῶς τῆς Ἀναρράχης ἐπὶ τῆς πεδιάδος, ὃ δὲ λόφος ὑπέρεκκεται αὐτοῦ πρὸς Ν καὶ καταλήγει εἰς τὴν ἐκ τῆς Ἀναρράχης ἀνερχομένην πρὸς Βλάστην ἀμαξιτὴν ὁδὸν ὑποκάτω πρὸς δυσμὰς τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀναρράχης. Τὸ νότιον μέρος τοῦ λόφου ὑψοῦται εἰς κῶνον, ὅστις ἐστέφετο ὑπὸ πύργου (ὡς φαίνεται), ἐν ᾧ βορειότερον εἶνε ὑπάλληλα τεῖχη μέχρι τῆς ὀφρῦος τοῦ λόφου. Εἶνε πάντα ἐκτισμένα διὰ πλακῶν καὶ ἀσβέστου, ἥτις διατηρεῖται κάλλιον ἢ εἰς τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀναρράχης, ὥστε νὰ πιθανολογεῖται ἡ ἡλικία τοῦ τείχους τοῦ Ἐμπορίου νεωτέρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Δυστυχῶς ἐλάχιστα μέρη σφύζονται, ἐπειδὴ πρό τινων χρόνων ἐλιθαγωγῆσαν ἐντεῦθεν ἀνοικτιζομένως πολλοὶ τῶν παροίκων.

4) **Τσοτύλιον.** Ἐκ τῆς Ἑορδαίας πορευθεὶς διὰ Κοζάνης καὶ Σιατίστης μετέβην πέραν τοῦ Ἀλιάκμονος εἰς Τσοτύλιον, χωρίον γνωστὸν καὶ ἐκ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας τὸ μὲν διὰ τὴν ἀξιόλογον ἐβδομαδιαίαν ἀγορὰν του, τὸ δὲ διὰ τὰ σχολεῖα (δημοτικὸν καὶ Γυμνάσιον) καὶ τὸ οἰκοτροφεῖον, ἅτινα εἶχεν ἰδρύσει ἐν μέσῳ τῆς κατὰ κόμας ὠκισμένης ἐπαρχίας Βοΐου ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μακεδονικῇ Ἀδελφότης καὶ ἅτινα λειτουργοῦσιν ἄριστα καὶ τώρα, ὅτε τὸ κράτος συντηρεῖ τὰ σχολεῖα, ὑπάρχει δ' ὑπὸ ἐφορείαν τὸ εὐεργετικὸν διὰ τὸν τόπον οἰκοτροφεῖον ἐν ἐξόχῳς ὕγιεινῇ θέσει¹.

Διὰ τὴν περὶχωρον τοῦ Τσοτυλίου εἶχε γράψει ἤδη δις ὁ ἐκεῖ καθηγητῆς Κων. Ἀγγελῆς εἰς δύο δημοσιεύματα τῆς ἐν Κοζάνῃ ἐκδιδομένης ἐφημερίδος «Βόρειος Ἑλλάς» ἥτοι πρῶτον εἰς τὸ «Λεύκωμα τῆς βορείου Ἑλλάδος» σελ. 27 καὶ ἔπειτα εἰς τὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας» 1933 σ. 137 ἔξ. καὶ οὕτω ἐπεστήθη ἡ προσοχή μου πρὸς τὸν τόπον, εἰ καὶ ἔχω ἀνέκαθεν ἀκράδαντον πεποιθήσιν, ὅτι ἡ δυτικὴ Μακεδονία πανταχοῦ πρέπει νὰ κρύπτῃ τὰ ἐρείπια τῶν κωμῶν καὶ τοὺς τάφους λαοῦ, ὅστις ἔδωκεν εἰς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον τοὺς ὕγιεστερους καὶ ῥωμαλεωτέρους διὰ τὸ κλῆμα στρατιώτας καὶ τοὺς ἀξιολογωτέρους στρατηγούς, δι' ὧν οὗτος ἐνίκησε

¹ Πρὸς τὸν διευθύνοντα καθηγητὴν κ. Δ. Χατζῆν καὶ πρὸς τὸν ἐλθόντα ἐκεῖ κ. Ἡλ. Παπανικολάου ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου διὰ τὴν ἀρωγὴν, ἣν μοι παρέσχον κατὰ τὰς αὐτόθι ἐρεῖνας μου.

καὶ κατέλυσε καὶ κατέκτησε τὸ κράτος τοῦ Δαρείου καὶ χώρας πέραν αὐτοῦ, καὶ τὴν Αἴγυπτον. Οἱ στρατηγοὶ δὲ οὗτοι διεκρίθησαν καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν τῇ διαδοχῇ τῆς ἐξουσίας, ὡς ὁ Περδίκκας καὶ ὁ Λεόννατος ἐξ Ὁρεστίδος, (Ἀρριαν. Ἀνάβ. 6,28,4 Beloch Gr. Gesch. III 2 σ. 78), ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Πείθων ἐξ Ἑορδαίας (Ἀρριαν. ἔ. ἀ.). Ταῦτα δὲ χωρὶς νὰ ἀπίδῃ τις καὶ εἰς τὴν παλαιότεραν ἱστορίαν, ἣν περὶ τὰ βασιλικά γένη τῆς δυτικῆς Μακεδονίας ἀναπλάττει ὁ Beloch ἔ. ἀ. σ. 72 ἐξ. ἡ τὴν ἔτι παλαιότεραν ἱστορίαν τῆς Μακεδονίας. Μοὶ ἦτο λοιπὸν βέβαιον, ὅτι αἱ ἀρχαιότητες ἐν Μακεδονίᾳ ὑπάρχουσιν ἀναμένονσαι τοὺς ἐπιστήμονας ἐρευνητὰς καὶ μελετητὰς.

Πρὶν ὅμως οὗτοι κατασταθῶσιν ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ κράτους, εἶχον ἤδη ἀρχίσει οἱ ἰδιῶται νὰ κινῶνται ἔνεκα τυχαίων εὐρημάτων ἐν παντελεῖ ἀγνοίᾳ τῶν ἀπαγορευτικῶν νόμων, ἅψ' οὐ οὐδεὶς ἀρχαιολογικὸς ὑπάλληλος εἶχε διέλθει ἐκεῖθεν πλὴν τοῦ Παππαδάκι στρατιώτου πρὸ 20 ἐτῶν.

Οὗτοι εἶχον συλλεχθῇ τελευταίως εὐρήματά τινα, ἅτινα ἐπεδείχθησαν καὶ ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ κ. Ἡλίου Παπανικολάου ἐργολάβου δημοσίων ἔργων, ἐκ δυτ. Μακεδονίας καταγομένου καὶ κατοικοῦντος ἐν Θεσσαλονίκῃ. Οὗτος μετὰ μεγάλου ἐνδιαφέροντος μὲ ἀνεζήτησε διερχόμενον διὰ Θεσσαλονίκης καὶ μοι ἐπέδειξε χαλκᾶς τινας λαβὰς ἀγγείων ἀξιολόγους, θραύσματα ἀγγείων, ὧν πολλὰ σκύφου «ἀρρητινοῦ» μετ' ἀσέμων παραστάσεων, χαλκᾶς σπείρας, ἀρύβαλλον καὶ ἄλλα τινα ἀσήμαντα.

Τὰ δείγματα ταῦτα ἐπέτειναν τὴν ἐπιθυμίαν μου νὰ μεταβῶ ἐξ Ἀναρχαίας πέραν τοῦ Ἀλιάκμονος.

Ὁ χρόνος καὶ τὰ μέσα, ἅτινα διέθετον ἦσαν ἀνεπαρκῆ. Ἐπίσης δ' ἡ γνῶσις τοῦ πολιτισμοῦ, ἅτινα θὰ διηυκόλυνον τὴν εὔρεσιν τῶν ἀρχαίων καὶ δὴ καὶ τῶν τάφων. Ἐπεχείρησα σκαφὰς εἰς διάφορα σημεία, ἀλλὰ τὸ ἔδαφος εἶνε ἀλλοιυβιακὸν ἀργιλλῶδες, τὰ ρεύματα τῶν χειμάρρων καὶ τῶν παραποτάμων τοῦ Ἀλιάκμονος πολυαριθμώτατα καὶ ἡ παλαιὰ ἐπιφάνεια διαβεβρωμένη καὶ ἡφανισμένη, ὡς παρατήρησεν ἤδη ὁ Veith (Anzeig d. Phil. — hist. Klasse d. Akad. Wien 1923 N° XXIV) περὶ ὅλης ἐδῶ τῆς παραλιακμοῦνιου χώρας.

Συνηγνῶμεν λοιπὸν εἰς θέσιν Σιανίστι (1/4 μακρὰν ΒΔ τοῦ Τσοτυλίου) κατεστραμμένους τάφους, ἥλους παλαιούς, ὄστρακα ἀγγείων πηλίνων ἢ υαλίνων, μικρὰ ἐλάσματα ἐξ ἀγγείων χαλκῶν, θραύσματα πλακῶν καὶ πλατυχείλων πίθων. Εἰς τάφος εὐρέθη ἀκάλυπτος μὲν καὶ πλήρης χωμάτων, ἀλλ' ἐντὸς ὁ νεκρὸς καὶ τὰ κτερίσματα ἦσαν ἄθικτα. Ὁ τάφος εἶχε μῆκ. 2 μ. καὶ πλ. 0.70-0.50. Αἱ πλευραὶ ἦσαν ἐσχηματισμέναι δι' ὀρθίων πλακῶν (ἀνὰ τρεῖς αἱ μακραι, ἀνὰ δύο αἱ στεναι) συνδεομένων δι' ἀσβέστου ἡ δὲ στρώσις διὰ πλίνθων ὁπτῶν (διαστάσεις 41 × 25 × πᾶχ. 04) ἐπεστρωμένων δι' ἀσβέστου. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ ἦτο εἰς τὸ νότιον ἄκρον, πλησίον δὲ ἦσαν τρία ἀγγεῖα, ὧν

μία χύτρα διὰ στιλπνῆς, βαθέως μελαίνης, βαφῆς, ὥσει πίσης, βεβαμμένη ὕψ. 0.103, ἐν ἀβαφῆς μετὰ στομίον ἀνοικτοῦ τριλόβου ὕψ. 0.05 καὶ τὸ τρίτον στάμνος ὕψ. 0.258. Ἐντὸς τῶν πέριξ τοῦ τάφου χωμάτων, ἔνθα ἦσαν ἄλλοι κατεστραμμένοι τάφοι, εὐρέθη τριπτήρ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἐν σχήματι κεκαμμένου δακτύλου καὶ χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Κώνσταντος (333-350 μ. Χρ. Cohen, Mon. imper. ² τομ. 7, σελ. 43. Περαιτέρω εὑρομεν ἐν ἀργῷ τεμάχια κατεστραμμένου ψηφιδωτοῦ, τοῖχον ἀσβεστόκτιστον καὶ ἐπένδυσιν πηλίνην κλιβάνου πιθανῶς ἀγγειοπλαστικοῦ κεκαυμένην μέχρις ὑαλώσεως.

Ἐκτενὴς ὁμως κώμη ὑπῆρχεν ἐπὶ δύο λόφων γειτόνων καὶ τοῦ μεταξὺ αὐτῶν λαιμοῦ κατὰ τὴν θέσιν Μπουφάρι βορείως τοῦ Τσοτυλίου ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὁχθῆς τοῦ Λεμπίνι παραποτάμου τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ ὑπὲρ τὸ χωρίον Λῶπες (Ἀθηνᾶ 1913, 445). Ἐνταῦθα παρατηροῦνται τοῖχοι κανονικοὶ εὐθύγραμοι, εἰς (πάχ. 0.75) περιθέει τὴν ὀφρὺν τῶν λόφων καὶ φαίνεται, ὅτι ἐσχηματίζετο διὰ τῶν ἔξω τοίχων τῶν ἀκραιῶν οἰκιῶν, ὡς εἰς Μαναστηράκι καὶ Γραδίσταν, ὑπῆρχε δ' ἴσως καὶ δεύτερος περίβολος ἐξώτερος ταπεινότερον. Λίθοι πελεκητοὶ διάσπαρτοι κατάκεινται πλεῖστοι τῇδε κἀκεῖσε εἰς ἔκτασιν. Ὅστρακα πίθων πλατυχείλων (εἰς εὐρέθη κεχωσμένος καὶ ἀφῆθη κατὰ χώραν), πολλὰ ἑλληνιστικά, τινὰ μετὰ γεωμετρικῶν γραπτῶν κοσμημάτων, ἀγνῦθες καὶ κέραμοι, ὧν τινες ἴσως κοσμητικαὶ (ἀκρωτήρια ἢ ἀνθήμια) καὶ πλεῖστα θραύσματα κοινῶν ἀγγείων μαρτυροῦσι περὶ τῆς ζωηρᾶς καὶ μακρᾶς ἀκμῆς τῆς κώμης ἐν μέσῳ πλουσίας καὶ ἐκτάκτως ὥραιας χώρας. Ὑπόκειται τὸ χωρίον Λῶπες καὶ ὁ παραπόταμος τοῦ Ἀλιάκμονος Λεμπίνι, ὃ ὄνομα συνδέει ὁ Ἀγγελῆς πρὸς τὴν μακεδονικὴν πόλιν τοῦ Ἡροδότου (8, 137) Λεβαίην, ἣν ἐνθυμεῖται ὁ Παππαδάκις (Ἀθηνᾶ 1913, 477) ὁμιλῶν περὶ Λαπίνης¹. Ἐξω τοῦ χωρίου Λόπες εὐρέθη κατάγειος κτιστὸς τάφος μεταβληθεὶς ἐσχάτως εἰς ἐκκλησίαν.

Ἐν τῷ χωρίῳ Λόπες κατέχει ὁ Ἀθ. Καλιμάφας νομίσματα συλλεχθέντα πέριξ καὶ ἀνήκοντα εἰς τὴν Πέλλαν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὸν βασιλέα Φίλιππον ἢ φέροντα ἐπιγραφὰς Φιλῶτα, Στράτωνος, Πρόβου, Λικινίου, καὶ ἐν ἀργυροῦν δηνάριον. Ὁ δὲ Βασ. Σταυρόπουλος κατεῖχε δύο ψέλια χαλκᾶ βαρέα (160 δρμ. περίπου) τριγωνικῆς τομῆς καὶ κεκοσμημένα διὰ σειρᾶς συγκεντρικῶν κύκλων καὶ ἰχθυοκανθῶν χαρακτῶν· τούτων ἐν ἐκόμισα εἰς Ἀθήνας, τὸ δ' ἕτερον παρεδόθη εἰς τὸ Γυμνάσιον Τσοτυλίου. Τὰ ψέλια ταῦτα εὐρέθησαν, ὡς ἐλέχθη

¹ Ἐπειδὴ τὸ ὄνομα Λεβαίη μόνον ἅπαξ παρ' Ἡροδότῳ εὐρεται, θὰ ἡδυνάτο τις νὰ υποθέσῃ, ὅτι παρεγράφη ποτὲ ἐκ τύπου Λεβίνη· εὐρίσκει δ' ὁ τύπος οὗτος στήριγμα εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ὀνόματος ἄλλης κώμης τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, τῆς Λαπίνης, ἣν μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφὴ ἡ δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ Φ. Σακελλαρίου ἐν Archäol. Zeitung 1880, 159 πρβλ. Δήμιτσα Ἡ Μακεδονία κλ. III, 236 ἐξ. καὶ μάλιστα ὑπὸ Woodward JHSt. 1913, 337 ἐξ. καὶ Παππαδάκι Ἀθηνᾶ 1913, 462 ἐξ.

μοι, μετὰ νομίσματος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὅπερ ἐδόθη μοι. Ἀνάγλυφόν τι εἰκονίζον ὄφιν ἐλισσόμενον περὶ δένδρον δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνεύρω, ἐλήφθη ὅμως φροντὶς καὶ περισυνελέχθη ἤδη ὑπὸ τοῦ κ. Χατζῆ εἰς τὸ Γυμνάσιον.

Ἄλλὰ καὶ οἱ πέριξ λόφοι εἶνε κατάσπαρτοι ὑπὸ ὀστράκων καὶ μαρτυροῦσιν ὅχι μόνον διασπορὰν τάφων ἀλλ' ἴσως καὶ κατοικιῶν. Πιστεύω ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὅτι πολλὰ γένη κατ' ἀρχάς, ἔπειτα δὲ καὶ ὁμάδες συγγενικῶς μᾶλλον ἢ ἡττον ἀσύνδετοι ἔκτιζον τὰς κατοικίας των ἐπὶ τῶν ἀναριθμήτων λοφοειδῶν πτυχώσεων τοῦ ἐδάφους παρὰ τοὺς εὐφόρους ἀγρούς των [περὶ τούτου ὄρα σαφέστερα ἐν ΑΕ 1932]. Παρατήρησα δέ, ὅτι λόφοι τινὲς ἔχουσιν ὑπὸ λεπτὸν στρώμα γῆς συνεχῇ βράχον· οἱ λόφοι λοιπὸν οὗτοι οὐδὲν ἀρχαῖον λείψανον δεικνύουσι καὶ εἶνε φανερόν, ὅτι οἱ τοιοῦτοι λόφοι ὡς ἄγονοι ἀπεφύγοντο ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων.

Εἰς τὰς σκαφικὰς ἐργασίας ἐχρησιμοποίησα καὶ τοὺς δύο ἰδιώτας Σταῦρον Τσεβεκίδην καὶ Νικ. Δώσαν, οἵτινες εἶχον ἀνέυρει εἰς Σιανίσι τὰ ἀρχαῖα, ἅτινα μοι εἶχε παραδώσει ὁ Παπανικολάου. Οὗτοι λοιπὸν μοι παρέδωκαν καὶ ὅτι ἄλλο εἶχον εὑρεῖ, τὸ δὲ ὕλικόν τοῦτο ὅλον κομισθὲν εἰς Ἀθήνας καὶ συγκολληθὲν ἀπέδωκεν α) ὠραιότατον ἀμφορέα χαλκοῦν, οὗ αἱ λαβαὶ σχηματίζονται ἑκατέρα ὑπὸ δελφίνος κρατοῦντος εἰς τὸ ἐπὶ τῆς κοιλίας κολλώμενον στόμα χαλκῆν λύραν, β) χαλκῆν λεκάνην μετὰ δύο λαβῶν μιμουμένων πλέγμα κισσοῦ, γ) κάδον χαλκοῦν, οὗτινος ὁ πυθμὴν μετὰ τοῦ κάτω μέρους τῆς κοιλίας προσηλώθη κατ' ἐπισκευήν, καλυφθείσης ἔνδον τῆς ἐνώσεως πρὸς τὸ παλαιὸν μέρος διὰ γύψου χάριν στεγανότητος (βανασοῦργημα), δ) ἓνα πῆλινον σκύφον, τὸν ἀρρητινόν, μετ' ἀσέμνων παραστάσεων γραφικοῦ ὕφους, ε) δύο πλαγγόνας διὰ τοῦ αὐτοῦ τύπου πλασθείσας καὶ εἰκονίζούσας Ἀφροδίτην (τῆς μιᾶς ἐσώθησαν ἐλάχιστα μέρη), στ) τεθραυσμένον ἀργυροῦν κάτοπτρον δισκόμορφον μετ' ὀπῶν κύκλω. Μετὰ τῶν χαλκῶν ἀγγείων ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ εὑρέθησαν αἱ πλαγγόνες καὶ προσέτι δύο σιδηροὶ πελέκεις καὶ μία σμίλη σιδηρᾷ. Ἀξιοσημείωτον εἶνε, ὅτι οὔτε τὰ χαλκᾶ ἀγγεῖα οὔτε τὰ σιδηρᾶ ἐργαλεῖα ἔπαθον σπουδαίως ἐκ κατίωσης δύνатаί τις μάλιστα νὰ εἴπῃ, ὅτι δὲν ἔπαθον κατίωσιν ἔνεκα ἰδιαζούσης τινὸς χυμικῆς συστάσεως τοῦ ἐδάφους. Μόνον ἡ κοιλία τῆς λεκάνης, λεπτὴ οὖσα, ἐθρυμματίσθη. Βραδύτερον ἀπεστάλη χαλκῇ οἰνοχόῃ μετὰ δύο κεφαλῶν εἰς τὰ ἄκρα τῆς λαβῆς καὶ σκύφος χαλκοῦς μετὰ κινητοῦ κρίκου ὡς λαβῆς.

Ὁ ἀρύβαλλος εἶνε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἢ καὶ βεβαιότητα κορινθιακῆς κατασκευῆς, εἰσαχθεὶς ἴσως ἐκ τῶν ἀποικιῶν τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου καὶ δὴ καὶ ἐκ Ποτιδαίας, ἀποικίας κορινθιακῆς. Ἐπειδὴ δὲ οἱ χρόνοι, εἰς οὓς ἀνήκει, εἶνε παλαιοί, ἀρνούμεθα τὸ δίδαγμα, ὅτι ἡ κόμη αὕτη ἔζη καὶ κατὰ τὸν 6^{ον} αἰ. π. Χ., ὃ δὲ βίος τῶν ἐκεῖ ἀνθρώπων ἦτο ὁμότροπος πρὸς τὸν τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος, ἅφ' οὗ διὰ τοῦ ἀρυβάλλου πιθανολογεῖται ἐν τῇ μεσο-

γαία τῆς Μακεδονίας καὶ ἀποκοσμίῳ χώρῳ ἡ ὑπαρξίς γυμνασίου. Ὁ ἀρύβαλλος εὐρέθη ἐν τάφῳ.

Ἄν τὰ θραύσματα μετὰ γεωμετρικῶν γραπτῶν κοσμημάτων δὲν ἀνήκωσιν εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους, τότε ἡ κώμη ὑπῆρχε καὶ ἐν χρόνοις πολλῶν παλαιότεροις τοῦ ἔκτου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ. Ἀλλὰ χειροποίητα ἀβαφῇ ἀγγεῖα κατεσκευάζοντο καὶ ἐν Ρωμαϊκοῖς χρόνοις ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ὑπολείπεται νὰ βεβαιωθῇ, ἂν ποιότης τις τοῦ πηλοῦ καὶ ἡ λείανσις τῆς ἐπιφανείας, ἣν δεικνύουσιν τινὰ θραύσματα, εἶνε ἀποκλειστικὸν γνώρισμα μόνον τῶν παλαιότερων γεωμετρικῶν χειροποιήτων. Ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν χειροποίητα εὐρέθησαν ἐν τῇ ἀνασκαπτομένῃ πόλει τῆς Φλωρίνης (ΑΕ 1932, 69 ἐξ.).

Μεταξὺ Τσοτυλίου καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς χωρίου Βουδουρίνα (νῦν Νέα Σπάρτη) ἐγγὺς ταύτης ἐπὶ λόφου, εἶνε λείψανα τοίχων καὶ σωροὶ λίθων καὶ ὄστρακα ἑλληνιστικά (τινὰ *terra sigillata*) μαρτύρια ἀγροικίας τινός. Μοὶ ἐπεδείχθησαν δὲ μικροὶ χαλκοὺς Ἑρμῆς καὶ νομίσματα ἐν τῷ χωρίῳ. Ἀνεζητήσαμεν ἐγγὺς τάφους ἀθίκτους ἀλλὰ ματαίως.

Πρὸς τὸ χωρίον Μποχορίνα ΝΔ τοῦ Τσοτυλίου ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὁχθῆς τοῦ παραποτάμου Πραμόρτσα ἡ ἔρευνά μου εἶνε ἀτελής. Ὡσαύτως καὶ πρὸς νότον. Ἀλλὰ πέραν πάλιν τῆς Πραμόρτσας εἰς τὴν θέσιν Παλαιογουλᾶς παρὰ τὸ χωρίον Παλαιοκόπρια εἶνε λόφος ὠχυρωμένος διὰ τείχους φανεροῦ ἐν τῇ ἀνόδῳ κατὰ γῆς. Ἐντὸς τοῦ τείχους πίθος ἐντετειχισμένος. Ἐρείπια πολλὰ ἄνω καὶ χαμηλότερα. Πρὸς Ν τοῦ λόφου λαιμὸς κλειστὸς διὰ τείχους ἀσβεστοκτίστου καὶ εἰς ἀπόστασιν 50 μ. περίπου ἀπότομος μικρότερος κῶνος περιβαλλόμενος δι' ἀσβεστοκτίστου τείχους, πλήρης ἐπίσης ἐρειπίων καὶ κεράμων ἑλληνικῶν. Ἴσως ἦτο προμαχὼν τῆς ἐπὶ τοῦ μείζονος λόφου πολίχνης ἡ κώμης, ἐπειδὴ περαιτέρω μὲν πρὸς Ν εἶνε ὁροπέδιον συνεχές, ἐν δὲ πρὸς βορρᾶν εἶνε ὁ λόφος ἀπότομος πρὸς τὴν παραποτάμιον κοιλάδα.

Εἰς βάθος 0.50 μ. εἰς ἀμφοτέρους τοὺς λόφους εἶνε στρῶμα πυρκαϊᾶς ὄρατὸν παρὰ τὴν τέμνουσαν καὶ ἀνερχομένην ὁδὸν καὶ εἰς ὅσα σημεῖα ἔσκαψα. Εὗρον ὄστρακα πολλὰ κοινά, τινὰ ἐρυθρὰ *terra sigillata* ἄλλα χειροποίητα μετὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων βαθέος οἰνοχόου χρώματος, ἱκανὰ ὑάλινα καὶ ἄλλα πλατυχείλων πίθων, ὥστε ὁ βίος τοῦ λόφου ὡς ἀνθρωπίνης κατοικίας ἦτο μακρός.

Τὸ ὄχυρόν τοῦτο πόλισμα εὔρηται παρὰ τὴν πρὸς Γρεβενὰ καὶ Κалаμπάκαν ὁδὸν καὶ ἴσως ἐπέβλεπεν αὐτήν.

Εἰς τὸ χωρίον Λουκόμι παρὰ τὸ Τσοτύλιον δὲν μετέβην, ἀλλ' ἐκομίσθη μοι ἐκεῖθεν χαλκοὺς βοῦς μικρός.

ΑΝΤ. Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ